

Түмөнбаева М.Ж.

ИНТОНАЦИЯНЫН ЖАНА ЭМОЦИЯНЫН КАРЫМ КАТЫШЫ

Түмөнбаева М.Ж.

СООТНОШЕНИЯ ИНТОНАЦИИ И ЭМОЦИИ

Тил бул адамдардын ортосундагы пикир алышуунун куралы болуп саналгандыктан, анын аткарган функциясы да татаал. Адамдардын пикир алышуусу, сүйлөшүүсү негизинен традициялык эки формада-оозеки, башкача айтканда тыбыштык формада жана жазуу формасында ишке ашары белгилүү, аталган формалар ар бири өз алдынча өзгөчө сүйлөшүү катары каралбастан, тескерисинче ошол сүйлөшүүнүн түрдүү формалары катары кароо керек. Дегеле сүйлөшүүнүн формасы материалдык тышкы формага ээ эмес, сүйлөшүүнүн оозеки же жазуу формасы болобу, аны өзүбүздүн ички сезимибиз аркылуу кабыл алып, жана сыртка чыгаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз. Адамдар сүйлөшүп жатканда, албетте биринчи планга тилдик билдирүү чыгат, ал угуучу болобу же текстти окуп жаткан адам болобу, билдирүүнү тикеден-тике кабыл алып, айтылып жаткан нерсенин мазмуну менен тыгыз байланышта болот. Адамдардын билдирүүлөрү, ой пикири тилдик каражаттар аркылуу берилип, кеп процессинде ишке ашат, бул процесстер тактап айтканда сүйлөшүү процессин туюндуруучу каражаттар тилдин экспрессивдик функциясынын натыйжасында ишке ашат. Демек, мындай процессте тилдин экспрессивдик функциясы жөнүндө маселе келип чыгат. Кыргыз тилиндеги экспрессивдик-эмоционалдык процесс жөнүндө атайын изилдөөлөр жокко эссе, тек гана кыргыз тилинин интонациясын изилдеп жаткан окумуштуулар (Сыдыков Ж. 1990., Дүйшеев Ж.1980., Чанакоев Р.1980., Токтоналиев К. 1984.) эмоционалдык-экспрессивдүүлүк каражаттарды интонациялык каражаттарга да кирерин белгилеп кетишет. Бул проблема жалаң эле кыргыз тил илиминде эмес түркологияда дагы өз алдынча изилдөөгө алынбай келет. Тил таануу илиминде, тактап айтканда лингвистика боюнча түшүндүрмө сөздүктөрдөн экспрессия термини тилдин синтаксис проблемаларына тиешелүү экендигин көрсөтөт. Демек, Т.Токоев туура белгилегендей “экспрессивдик синтаксиске тиешелүү конструкцияларды грамматикалык, стилистикалык, прагматикалык жана коммуникативдик (тема-ремалык) өзгөчөлүктөрүн тактоо тилдик материалды сүйлөшүү ишмердүүлүгүнүн субъектиси катары иликтөө, текст түзүлүшүн интенсивдүү үйрөнүп изилдөө менен тыгыз байланышта чечилет” (Токоев, 2006,14). Т.Ашырбаев экспрессивдик маселени тилдин стилистикалык өңүтүнөн кароого аракет кылган. Биз күндөлүк турмушубузда пайдаланып жүргөн жандуу тилибиз тилдин жазуу формасына караганда сезим жагынан алдаганча бай экендигин билебиз, бирок жазууда тил сезимди тыныш белгилери аркылуу белгилейбиз. Оозеки сүйлөшүүдөгү тилдин экспрессивдик каражаты кептин интонациялык

түзүлүшүнө барып такалат. Советтик окумуштуулар белгилеп жүрүшкөндөй ой жүгүртүү тилдик каражаттар аркылуу иштелет жана кеп ишмердүүлүгүнүн негизинде ишке ашат. Кеп айтым аркылуу ишке ашкандыктан синтаксистик экспрессия кептин интонациясы менен тыгыз байланышта Э.Курилович белгилегендей “экспрессия бул тилдеги маанилүү башталыш катары анын коммуникативдик табияты менен тикеден тике байланыштуу кубулуш, тактап айтканда экспрессивдүүлүк терминдин так маанисинде-сүйлөшүүнүн өсүп өнүгүү процессин шарттап турган активдүү күч” (Э.Курилович,1996,42). Ал эми Т. Маразыков белгилегендей сүйлөшүүдө “информация туюндуруу тексттик формада жана мазмунда ишке ашырылары, башкача айтканда биз тексттер аркылуу сүйлөшүп, бири бирибиз менен информация алмашабыз” (Т.Маразыков,2005,18). А.И.Ефимов белгилегендей экспрессивдүүлүк дегенибиз кептин баалоочулук касиети. Бул экспрессивдүүлүккө берилген так түшүнүктөгү аныктама, ал эми кээ бир түшүнүктөн алып карасак экспрессивдүүлүк эмоционалдык дегенибиз стилистикалык, поэтикалык, көркөмдүүлүк жактан ар түрдүү сезимдер менен айтылган, өз алдынча мазмунга ээ болгон кеп категориясы. Интонациялык планда карай турган болсок экспрессивдүүлүк негизги тондун жогорулашы жана төмөндөшү, интенсивдүүлүктүн тездеши жана жайлашы, айтымдын убакыт жагынан бат жана жай айтылышы болуп саналат. Экспрессивдүүлүктү синтаксистик планда алып карай турган болсок, сүйлөп жаткан адамдын сезимдерин билдирүүчү каражат болуп саналат. Интенсивдүүлүктү семантикалык жактан алып карасак, ал айтылган ойлордун маанилерин тактап билдирүүчү, сүйлөөчүнүн эмоционалдык абалын билдирүүчү, кептин көркөмдүүлүгүн арттыруучу стилдик каражат болуп саналат. Экспрессивдүүлүктү функционалдык жактан караганда эки аспектинин бөлүп көрсөтүү керек. Биринчиси элементтердин курамы, алардын структуралык шайкештиги, функционалдык стилдердин кайсы түрүнө кире тургандыгын белгилесе, экинчи түрү функционалдык стилдеги айрымачылыктарды жыштык дешчгээлдерин, сүйлөшүүдөгү маанилеринин карым-катнашын түзүп турат. Жогруда айтып кеткендей экспрессивдүү синтаксис маселеси кыргыз тил таануу илиминде 1980-1990 жылдардан баштап изилдөөгө алынып, кыргыз тилинин стилдик түрлөрүнө стилистика маселесине, риторикага жана синтаксис маселелерине арналган изилдөөлөрдө ошондой эле диссертациялык эмгектерде айтылып кетет (Мусаев, 1999; 2000; Ашырбаев, 1990; 2000; 2001; 2004; Дүйшеев, 2005, Токтоналиев К, 2004, Маразыков, 2005, Токоев, 2006, ж.б.). Жогруда аталган изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде сүйлөмдүн

экспрессивдик-эмоционалдык каражаттар структуралык, грамматикалык жактан изилдөөгө алынган. Атуул орус тил таануу илиминде экспрессивдик-эмоционалдык конструкциялар кандайдыр бир калпка салынган кубулуш катары эсептелбестен, жөн гана функционалдык стилдин айрым түрлөрүн мүнөздөгөн ыкма катары гана мүнөздөлөт. Албетте бул барып келип эле маселени терещ изилденбегенине такалат (Гвоздев, 1965, Артемова, 1968, Галперин, 1974, Панфилов, 1972, Коржина, 1977, Розенталь, 1977, Сковородников, 1981). Демек, тилдин экспрессивдик-эмоционалдык табиятын кеп интонациясы менен байланышта кароо кыргыз тил илиминдеги экспрессивдүү синтаксистик конструкцияларды жана сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча бөлүнүшүнүн функционалдык өзгөчөлүктөрүн, оттенкторун терещ изилдөөгө шарт түзөт.

Н.В.Витт (Н.В.Витт, 1964, 151 б.) белгилегендей тил кеп эмоциясын билдирет. Э.Сепир айткандай (Э.Сепир 1934 31 б.) тил азыраак эмоционалдуулукту алып жүрөт, же болбосо эмоция “имеет тенденцию выражаться без слов”. Адам өзүнүн эмоционалдуулук абалына коз каранды болуп, тигил же бул эмоционалдык оттенокту, маанини бардык сөзгө же түшүнүккө берет, колдонуучу сөз көбүнчө эркелеткен мааниде, душмандык жана жек көрүү сезимин билгизиши мүмкүн. Бардык айтылган сөздөр интонацияга баш ийишет.

Ал эми Э.М. Галкина - Федорук тескерисинче болжолдойт “... в языке имеется огромная количество слов, посредством которых выражается эмоциональное отношение к другим людям, таких, как: подлец, негодяй, гадкий, скверный и т.д.” (Галкина - Федорук, 1958 105 б.). Бирок биз сөз өз алдынча турганда сезимди түшүндүрбөйт деп ойлойбуз

Эгерде биз : “ал зыянкеч” - деген сөздү эмоцияга байланыштырбай айтсак, бул сөз жөн гана констатациялык факт болуп калат да, бул жерде мамилени билдирет да, эмоционалдык жактан кем болуп калат. Эмоционалдык мамиле - бул фраза менен сөздөрдүн тиешелүү интонация менен айтылуусу болуп саналат.

Жандуу пикир алышууда кептин мааниси семантикалык ар түрдүү ой жүгүртүүгө дуушар болушу абзел. Интонация сүйлөмгө, сөзгө оң жана тескери маани берип, кептин кабыл алуусунун түшүнүгүн артырат.

Демек, бардыгы интонацияга көз каранды жана сөз өзүнөн өзү белгилүү бир эмоционалдык абалды түшүндүрүүдө, жөн гана тилдик практикада адамдардын белгилүү бир эмоционалдык абалын түшүндүрүүдө колдонулат, тактап айтканда, эмоционалдык ситуацияга тыгыз байланышат. Биздин көз карашыбызда тилдин эмоционалдуулугун “субъективдик балоочу” мүчөлөр, мисалы: - очка, - ечка, - енка, - очек, түрк тилдеринде: - тай, - жан, - ж.б.

Ушул мүчөлөр менен жасалган сөздөр сөз жасоочу индивиддин кароосу боюнча пикир алышууда колдонулат. +зүлөрүнчө алар эмоционалдуу, бирок жөн гана белгилүү эмоцияны

түшүндүрүү үчүн, эрежеге ылайык колдонулат, мисалы, эркелетүү учурунда сөздүн мааниси, анын кепте колдонулушуна көз каранды болот. Эмоционалдуулук айтымдын коммуникативдик жана маанилик татаал бөлүгү кирет. Лингвист үчүн маани болгондо, сезим да болот. И.Т. Торсуева белгилегендей, “степень эмоциональной насыщенности высказывания зависит от контекста, в которой оно помещено или шире -от речевой ситуации” (И.Т. Торсуева, 1979, 40 б).

Кеп көркөмдүүлүк мүмкүнчүлүктөрдү өзүнө камтыйт, ал сезимдин жана ойдун оттенкторун берүүгө жөндөмдүү.

Интонация - бул тилдин тыбыштык материалынын жактары, анын грамматикалык каражатын, синтаксистик функциясын, ойдун семантикалык жактарын гана эмес, бирок эмоционалдык-эргтик мамилелерин, адамдын мамилесинде тилдин жардамы менен пикир алышуусун билдирет.

“Тыбыштардын мааниси” - бул интонация, ойдун оттенкаларын берип, сөздү толуктап, байытат. Кептин интонациясы маанилүү, бирок ал эмоцияны чагылдыруучу бирден- бир каражат болуп саналат. Эмоциянын чындыгы материалдуу, эмоцияны чагылдыруу формасы бүтүн организмдин функционалдык абалынын өзгөрүүсүн чагылдырат, бул өзгөрүүлөр бардык эмоция үчүн өзгөчө болуп эсептелет. Белгилүү болгондой көбүнчө адамдардын эмоциясы ащ сезим менен байланыштуу, анын активдүүлүк жактарын түзөт, мындай эмоциялар көп учурда пикир алышууда, эреже катары, белгилүү коммуникативдик максатты билдирет. Бул эмоцияны берүү жест жана мимика менен, анын кептик интонация менен бирге өзгөчөлөнүп, “тилдик сезимде” берилет. Интонация коммуникативдик типте жана айтымдын маанилүү мүчөлөрдүн анын тескестик эмоционалдык жактарын берүүдө катышат. Адамдардын пикир алышуусунда эмоциялык абалын берүүдө жест колдонуп, эмоцияны өзүнөн өзү билдирбейт, кептик интонациянын толукталышын, көркөмдүк жактарын белгилеп кызмат кылат.

Ошентип, пикир алышууда адам өзүнүн ойун гана эмес, эмоциясын да билдирет. Пикир алышуунун ажырагыс психологиялык компоненти, адамдардын коммуникативдик актысынын эмоционалдык жүрүш-турушу эсептелинет. Бул жүрүш туруш тилди коштогон өзгөчө каражаттар: мимика, жест, кептик интоция менен берилет. Интонация сүйлөөчүнүн эмоцияналдык абалынын ишеништүү индикатору болот.

Ошентип, интонация тилдик каражат гана эмес, сүйлөмдү ар түрдүү ойлоонууга түрткү берген психологиялык кубулуш болуп саналат, эмоционалдык - эргтик нюансты чагылдырат.

Интонацияны биз үндүн кыймылы деп түшүнөбүз, үндүн бийик болуп өзгөрүшү, күчү, жана тембри, мелодикасы, темпи жана кептеги пауза, логикалык, эфматикалык жана фразалык басымдар. Интонация сүйлөмдүн мазмунуна жана айтымдын максатына көз каранды болот. Бардык интонацияны изилдөөчүлөр, интонация бардык тилдердеги баш мүчөлөрдүү билдирген универсалдуу каражаттын бири деп эсептешет.

Адабияттар:

1. Ахматов Т.К. Звуковой строй современного кыргызского литературного языка. Фрунзе: Мектеп, 1980.
 2. Витт Н.В. Выражение эмоциональных состояний в речевой интонации. АКД. М, 1964.
 3. Е.М. Галкина Федорук, Русский язык, М., 1958
 4. Сепир. Э. Язык. М., 1934,
 5. Токоев Т. Кыргыз тилиндеги экспрессивдик синтаксистик конструкциялар.Б.,2006.
 6. Торсуева Н.Г. Интонация. Киев,1978.
 7. Токтоналиев К.Т.Кырыз тилиндеги айтымдын-коммуникативдик функционалдык жана интонациялык структурасы. Бишкек, 2004.
-